

Методичні аспекти формування особистих потреб за умови сталого економічного розвитку

Стаття присвячена дослідженню методів впливу держави на особисті потреби за умови сталого економічного розвитку.

Ключові слова: особисті потреби, сталий економічний розвиток.

Статья посвящена исследованию методов влияния государства на личные потребности в условиях устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: личные потребности, устойчивое экономическое развитие.

The article is devoted to researching the methods of the state influence on the personal needs in the conditions of a stable economic development.

Постановка проблеми. В українській практиці ще не вирішена проблема оптимального співвідношення ринкового та державного регулювання процесів формування та задоволення особистих потреб населення. Відсутність взаємодії цих важливих елементів розвитку суспільства є однією з причин затримки сталого економічного розвитку країни. Ця взаємодія має базуватися на чіткому розмежуванні регулятивних функцій держави та ринку. Перспектива вбачається в створенні механізмів, які б об'єднували ринкові та державні важелі впливу.

При характеристиці сталого економічного розвитку акцент робиться на довготривалому розвитку країни, світу, зменшенні диференціації в доходах багатих та бідних верств населення; ліквідації бідності в світі, мінімізації шкоди довкіллю в результаті надвисоких темпів розвитку промисловості, стабілізації демографічної ситуації в країні, обґрунтуванні пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності та розв'язання екологічних проблем. Все це неможливо здійснити без зміни пріоритетів в потребах особистості. Для вітчизняної науки та практики важливим питанням і надалі залишається розробка національної програми регулювання особистих потреб на основі ефективного використання всього спектру економічних та адміністративних методів. Домінування екологічних, інформаційних, духовних потреб особистості над матеріальними дасть змогу зменшити техногенне навантаження на оточуюче середовище, дасть поштовх для збереження природних ресурсів для прийдешніх поколінь.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Вивченню проблем сталого розвитку присвячені праці таких вчених, як Т.В. Габуєва, З.В. Герасимчук, Т.М. Губайдулліна, С.Е. Желаяев, Ю.М. Колов, Л.Г. Мельник, В.Е. Сактоєв, Є.О. Тюгашев, К.Д. Циренова.

Питанням дослідження особистих потреб, механізму їх формування та задоволення присвячені значні теоретичні напрацювання фахівців в галузі економіки, філософії, соціології радянського періоду, таких як О.І. Вишняка, Л.М. Жиліна, А.І. Купріянова, М.В. Покровської, В.І. Тарасенко, О.В. Семенкова, Л.С. Філіппова, І.Н. Шутова.

Не зменшується інтерес до цієї проблеми і в період становлення ринкових засад. Підтвердженням цього є фундаментальні праці М.Е. Алексеева, М.Г. Джанелідзе, В.О. Мандибури, В.О. Паламарчука.

Реформаційний процес, особливо в частині формування та задоволення особистих потреб в умовах сталого економічного розвитку, активно досліджується в працях О.М. Балико, С.П. Богачева.

Незважаючи на наявність значної кількості робіт із зазначеної теми, по-перше, деякі аспекти проблеми носять дискусійний характер у зв'язку з домінуючим поглядом на потреби як рушійну силу торгівлі; по-друге, структура потреб постійно змінюється, змінюються також методи державного впливу на потреби при зміні пріоритетів державної політики. У сучасній українській економіці відсутнє оптимальне поєднання цих методів, яке, перш ніж реалізувати їх на практиці, потребує системних наукових досліджень. Це зумовлює необхідність постійного моніторингу структури, видів особистих потреб, що підвищує значимість методів дослідження.

У зв'язку з цим **метою статті** є теоретична розробка та обґрунтування методів дослідження особистих потреб та форм впливу держави на особисті потреби в умовах сталого економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Поняття «сталості» характеризується за допомогою таких показників, як економічна ситуація, зайнятість населення, харчування та охорона здоров'я, охорона довкілля, освіта, наука та культура [1]. В світі вже напрацьована методологія виміру сталого економічного розвитку за допомогою десяти індикаторів, а саме: економічний розвиток (ВВП, зайнятість), бідність, частка людей похилого віку, період життя без хвороб, зміна клімату землі, виробництво і споживання (соціальна відповідальність бізнесу), управління природними ресурсами; екологічний транспорт, глобальне управління, глобальне партнерство.

Сталий розвиток передбачає забезпечення відповідних потреб суспільства, а саме: гармонізації регіональних особливостей сталого економічного розвитку із законами існування природного середовища [2]; зменшення можливостей задоволення індивідуальних, егоїстичних потреб за ра-

хунок використання природних ресурсів; задоволення потреби впевненості в майбутньому; зменшення майнового розшарування в суспільстві. Досягнення останнього можливе, частково, за рахунок зменшення штучного нарощування потреб особистості понад раціональне споживання в результаті нав'язаного рекламою, засобами масової інформації престижно-споживацького способу життя.

Визначення сталого розвитку дала Всесвітньою комісією з оточуючого середовища в 1983 році. Було схвалено, що сталий розвиток має задовольняти потреби сьогодення, не піддаючи ризику можливість задовольняти свої потреби. Сталий розвиток країни забезпечує його населенню безпеку та високу якість життя при збереженні природного середовища, ресурсів та екологічної рівноваги.

У результаті роботи міжнародної комісії з оточуючого середовища 11 грудня 1987 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, відповідно до якої сталий розвиток мав стати керівним принципом в діяльності ООН, урядів держав, організацій. Нове визначення сталого розвитку саме через призму потреб дає російський вчений Ю.Н. Колов [3]. Він вважає, що сталий розвиток передбачає процес задоволення потреб людства, окремої людини, різних людських спільнот, держави, сім'ї. При цьому вчений конкретизує, що сталий розвиток постіндустріального та інформаційного суспільства – це безперервний, збалансований процес задоволення всієї системи потреб, яка побудована по принципу ієрархії і відповідає вимогам та закономірностям кожного етапу еволюції цивілізації. Вплив на цей процес має здійснюватись з урахуванням ринкових методів впливу, так і планових. За допомогою ринково-маркетингових методів впливу досягається тільки частковий, фрагментарний вплив на процес задоволення потреб в суспільстві та на оптимізацію пропорцій між виробництвом та потребами [4, с. 34].

Сучасна цивілізація розвивається в антиекологічному напрямі. Основою цього процесу є накопичення грошового капіталу, ринково-маркетинговий спосіб формування потреб в суспільстві [5; с. 9]. На думку О.М. Балико, в результаті дії ринкових відносин не задовольняються не тільки нерозумні потреби, а й потреби, які важливі та потрібні суспільству, життєво важливі особисті потреби широких верств населення, в яких відсутня для цього платоспроможність. Превалювання ринкових методів розподілу доходів в суспільстві завдає шкоди соціально-економічному, науково-технічному та духовно-культурному розвитку суспільства через недофінансування освіти. Слушною є думка стосовно того, що для задоволення особистих потреб понад життєво необхідних можуть використовуватися ринково-маркетингові методи регулювання. Оптимізація виробництва і споживання стосовно життєво необхідних та шкідливих для суспільства особистих потреб можлива при поєднанні ринково-маркетингових та планово-розподільних методів [4, с. 38].

Аналіз можливостей та доцільності використання ринкового та державного регулювання процесу формування осо-

бистих потреб в умовах сталого розвитку необхідно здійснювати з використанням певного методологічного апарату. Методи, як способи збору інформації, її опрацювання і аналізу кінцевих результатів дослідження, поділяються на загальнонаукові та конкретно-наукові [6, с. 56]. Загальнонаукові методи можуть використовуватися на емпіричному рівні, коли здійснюється процес накопичення фактів, та на теоретичному рівні. До методів емпіричного дослідження варто віднести спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент. На теоретичному рівні можуть використовуватися такі методи, як ідеалізація, формалізація, логічні, історичні методи [7]. Такі методи, як абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, можуть використовуватися як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях. При більш глибокому рівні дослідження використовують конкретно-наукові методи, зокрема метод статистичного аналізу, анкетування, експертних оцінок, графічний, кореляційно-регресивний аналіз, багатфакторні моделі тощо. Зупинимось на основних методах, які доцільно використовувати при дослідженні особистих потреб, а саме: наукової абстракції, діалектичний, економічного моделювання, системний підхід.

Метод наукової абстракції. Дослідження особистих потреб відбувається паралельно із дослідженням тенденцій розвитку країни, її перспектив в умовах впливу глобальних чинників. Простежується протиріччя між ростом спожитих засобів та предметів праці в процесі виробництва та наявними природними ресурсами. Є.О. Тюгашев в цьому відношенні наголошує, що діяльність людства вийшла за межі збалансованого функціонування екосистеми, у людства відсутні як інтенсивні, так і екстенсивні фактори розвитку. Критичний поріг сталого розвитку вже пройдено [8]. Завдяки методу абстракції можна систематизувати причини цього протиріччя, в основі яких знаходяться гіпертрофовано збільшені рекламою особисті потреби. На шляху максимізації прибутку суспільство споживання наштовхується на межу свого існування.

Діалектичний метод. Цей метод передбачає поєднання при аналізі кількісних та якісних характеристик, дає змогу пояснити причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, суперечність між змістом та формою [6, с. 58]. Максимальне задоволення особистих потреб приводить до безповоротних екологічних змін, тобто відбувається перехід кількісних змін у якісні. Діалектичний стрибок має відбутися при розширенні інформаційних, екологічних, духовних потреб особистості, в результаті чого відбудеться зменшення спожитих матеріальних благ. До кількісних змін в особистих потребах має призвести поступовий державний вплив на них та зміна пріоритетів, цінностей у суспільстві.

Метод моделювання. Розрахуємо питому вагу продовольчих витрат у структурі споживчих грошових витрат, використовуючи показники грошових витрат домогосподарств із різними середньодушовими грошовими доходами. Використовуючи відсоток витрат на продовольчі товари у

Структура доходів населення (2009)

Групи сімей	Заробітна плата (x_1)	Прибуток та змішаний дохід (x_2)	Доходи від власності (x_3)	Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти (x_4)	Витрати на продовольчі товари (y)
%	41,9	14,6	3,9	39,6	212,88
300	125,7	43,8	11,7	118,8	320,69
480	201,12	70,08	18,72	190,08	419,89
660	276,54	96,36	25,74	261,36	531,22
840	351,96	122,64	32,76	332,64	622
1020	427,38	148,92	39,78	403,92	737
1200	502,8	175,2	46,8	475,2	28
1380	578,22	201,48	53,82	546,48	806,87
1560	653,64	227,76	60,84	617,76	904,8
1740	729,06	254,04	67,86	689,04	990,58
1920	804,48	280,32	74,88	760,32	1099,97
1950	817,05	284,7	76,05	772,2	1014,78

структурі витрат населення знайдемо витрати на продовольчі товари (y) та складемо таблицю.

Здійснимо економічний аналіз факторів: заробітна плата (x_1), прибуток та змішаний дохід (x_2), доходи від власності (x_3), соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти (x_4).

Перевіримо на мультиколінеарність зазначені вище фактори. Для цього побудуємо матрицю коефіцієнтів парної кореляції.

	y	x_1	x_2	x_3	x_4
y	1	0,99490437	0,99490437	0,99490437	0,99490437
x_1	0,99490437	1	1	1	1
x_2	0,99490437	1	1	1	1
x_3	0,99490437	1	1	1	1
x_4	0,99490437	1	1	1	1

Ця матриця є симетричною. Тобто коефіцієнти кореляції між результуючою змінною y (витрати на продовольчі товари) та факторними ознаками x_j ($j = \overline{1,4}$) рівні між собою:

$$r_{yj} = r_{jy}, \text{ а коефіцієнти кореляції між } l\text{-м та } j\text{-м факторами}$$

$$\text{теж рівні: } r_{ij} = r_{ji} \text{ (} l = \overline{1,4}, j = \overline{1,4}\text{)}.$$

Так як значення коефіцієнта парної кореляції між y -м та j -м факторами наближається до одиниці, а між l -м та j -м

факторами ($l = \overline{1,4}, j = \overline{1,4}$) дорівнюють одиниці, то це вказує на дуже тісний зв'язок між цими факторами. А тому багатифакторна модель із заданою результуючою змінною

(витрати на продовольчі товари) та факторами x_j ($j = \overline{1,4}$) не може бути побудована.

Оскільки фактори x_j ($j = \overline{1,4}$) здійснюють однаковий вплив на результуючу змінну, то достатньо побудувати парну лінійну кореляційно-регресійну модель. До цієї моделі

можна включити будь-яку з факторних ознак x_j ($j = \overline{1,4}$), але, на нашу думку, з економічної точки зору доцільно побу-

дувати модель для y та x_1 (заробітна плата), оскільки заробітна плата складає найбільшу питому вагу у структурі доходів населення (41,9 %).

Побудуємо цю модель за допомогою програми Excel.

У результаті отримаємо рівняння регресії:

$$y = 84,029 + 1,232 \cdot x_1.$$

Обчислимо теоретичні значення витрат на продовольчі товари за допомогою побудованої нами моделі та перевіримо статистичну значущість цієї моделі.

Заробітна плата (x_1)	Теоретичне значення витрат на продовольчі товари ($y_{теор}$)
41,9	346,3020622
125,7	479,1264884
201,12	601,3431945
276,54	738,5043426
351,96	850,347413
427,38	992,3750529
502,8	1078,111551
578,22	1198,763587
653,64	1304,446541
729,06	1439,217564
804,48	1334,261504
817,05	346,3020622

Коефіцієнт детермінації дорівнює:

$$R^2 = \frac{\sum (y_{теор} - \bar{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2} = 0,989834.$$

Здійснимо експрес-діагностику моделі за допомогою критерію Фішера. Перевіримо гіпотезу H_0 про статистичну незначущість рівняння регресії.

$$F_{фактичне} = \frac{\sum_{i=1}^n (y_{теор_i} - \bar{y})^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - y_{теор_i})^2} \cdot \frac{n-2}{n-2}$$

де n – кількість спостережень (у нашому випадку $n = 11$).

$$F_{фактичне} = 876,365.$$

За таблицями F -розподілу при рівні значущості $\alpha = 0.05$ та ступенями вільності 1 та $n - 2$ критичне значення F -критерію = 5,117.

Тобто $F_{\text{фактичне}} > F_{\text{таблицне}}$. Отже, H_0 гіпотеза про випадкову природу характеристик, що оцінювались, відхиляється і приймається їх статистична значущість.

Системний підхід, який є методологічною основою дослідження. Системними вважаються такі узагальнюючі положення, які можуть існувати тільки у внутрішньо узгодженому скоординованому вигляді. Характерною ознакою системи є її цілісність. Системний підхід дає змогу поєднати в межах всієї системи потреб різноманітні елементи, які взаємодіють між собою, вступаючи часом в протиріччя. З точки зору методології системного дослідження в збалансованій системі існують два типи взаємозв'язків: компенсаційні та дестабілізуючі [9; с. 36]. Дестабілізуючі зв'язки створюють у системі нестабільний стан. Так, задовольняючи гіпертрофовані матеріальні потреби відбувається порушення природно-ресурсного балансу. Такому впливу протидіє переорієнтація потреб у напрямку росту духовних, соціальних, екологічних потреб особистості.

Система державного регулювання при цьому може бути виявлена і встановлена за різними критеріями: функціональним, інституціональним, суб'єктивним тощо [10]. Вихідним стає питання суб'єктів регулювання. Відбувається перехід до децентралізованої системи управління економічними процесами в суспільстві. Все більшого значення набувають місцеві органи управління, громадські об'єднання, які володіють власними фондами фінансових ресурсів. Крім власних коштів особи при забезпеченні власних потреб можуть використовуватись кошти, які виділяються із місцевих бюджетів, надходження від підприємств тощо. Суттєвий вплив на формування та задоволення особистих потреб мають економічні та демографічні фактори, які лише частково можна контролювати. Тобто стан соціальної сфери та управління нею значною мірою визначається рішеннями попередніх років та економіко-демографічними тенденціями.

С.Е. Желаяева, В.Е. Сактоєв, К.Д. Циренова схиляються до думки, що сталий розвиток передбачає економічне зростання при раціональному природокористуванні на шляху до якісного соціального розвитку [11]. Відмінність між сталим економічним ростом та сталим розвитком вони вбачають в тому, що на відміну від економічного росту при сталому розвитку економіки можливі нульові та від'ємні значення росту економіки (при циклічних коливаннях).

Російські вчені відмічають, що для забезпечення екологічної сталості необхідно вирішити такі завдання: додати принципи сталого розвитку в стратегії та програми розвитку країни; забезпечити населення питною водою; забезпечити покращення житлових умов населення [12]. Для покращення стану здоров'я вони пропонують в якості показників прогресу використовувати такі індикатори: відсоток територій з лісовим покривом; енергоємність виробництва;

викиди в атмосферу шкідливих речовин; чисельність населення, яке проживає на особливо забруднених територіях; питома вага житлового фонду, забезпеченого водопроводом та каналізацією.

За сталого розвитку має відбуватись мінімізація матеріальних та максимізація духовних потреб. Для цього держава має використовувати всі можливі важелі впливу (рис. 1). Таку ж думку підтримує Ю.М. Колов. Він вважає, що необхідно свідомо формувати вищі потреби у кожної людини. Це потребує нового підходу до пріоритетів у розвитку економіки, політики, культури. В економіці пріоритетними мають бути ті галузі, які створюють умови для задоволення вищих потреб (він виділив 24 потреби особистості, зокрема такі як матеріальні, демографічні, потреби в здоровому способі життя, інформаційні, потреби в праці, економічні, соціальні, політичні, потреби в безпеці, етичні, екологічні, естетичні тощо).

Екологічні потреби в економічній літературі або не розглядаються взагалі, або розуміння їх суті досить звужене. Так, С.Е. Желаяева, В.Е. Сактоєв, К.Д. Циренова роблять акцент на взаємозв'язку між екологічно чистими технологіями видобування природних ресурсів, переробки та, відповідно, екологічно чистими продуктами споживання. Для формування та задоволення екологічних потреб одних ринкових методів впливу недостатньо. З позицій ринку інвестиції в програми з екологічно чистою продукцією нерентабельні через занадто тривалий час їх окупності. При зміщенні акценту на вищі потреби (з матеріальних на духовні) буде споживатись менше природних ресурсів. Як наслідок – суспільство, місто, сім'я, особистість будуть продукувати менше відходів. Товари (потенційні відходи), які мають складності з вторинною переробкою та товари які не розкладаються в природному середовищі потрібно поступово вилучати з виробництва та при імпорті встановлювати високі ставки ввізного мита. Одним із першочергових завдань на всіх рівнях має бути повторне використання природних ресурсів та відходів, стимулювання зниження рівня спожитої електроенергії. Досягти цієї мети можна за допомогою впливу на час споживання товарів та направленість бажань особистості. Такої ж думки дотримується Е.О. Тюгашев. Він вважає, що при роз'ясненні суті сталого розвитку важливим є перехід від економіки товарів до економіки послуг. Виробники будуть зацікавлені в продовженні довговічності свого товару, а також будуть відповідальні за його реалізацію. Цього можна досягти, продаючи не товари, а послуги, орендуючи обладнання, а не купуючи його [8].

У результаті впливу на час споживання можна досягти збільшення обсягу створених благ нематеріальною сферою суспільства (рис. 2).

У результаті запропонованих заходів падіння основних макроекономічних показників можна уникнути за рахунок перерозподілу інвестицій на користь галузей невиробничої сфери. Відбудеться також зміна концентрації зайнятих на користь галузей невиробничої сфери.

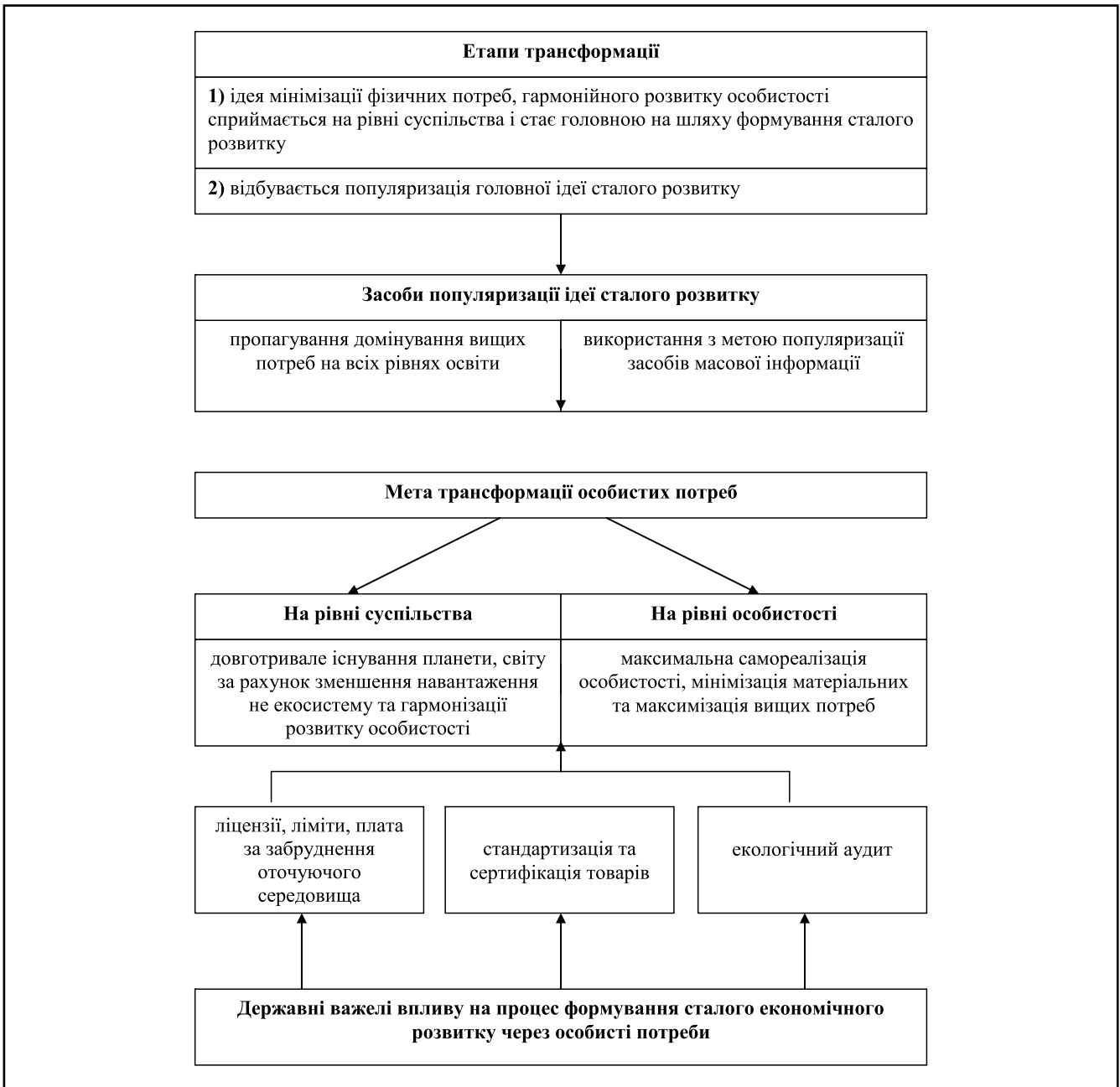

Рисунок 1. Трансформація особистих потреб за умови сталого економічного розвитку

Джерело: розроблено автором.

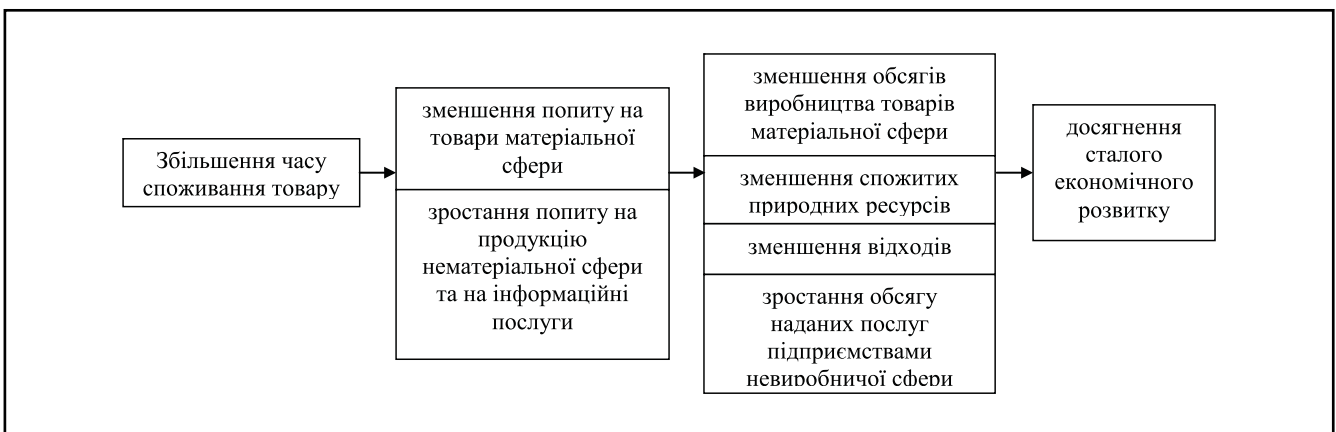

Рисунок 2. Логічна схема досягнення сталого розвитку за рахунок збільшення часу споживання товару

Висновки

По-перше, для попередження системної екологічної кризи необхідно поступово формувати інтегровану систему господарювання з використанням ефективних елементів ринкової системи господарювання. В таких умовах необхідно максимально розвивати духовні, екологічні, інформаційні потреби особистості при поступовому зменшенні матеріальних потреб. По-друге, необхідна державна політика направлена на стимулювання виробництва екологічно чистої продукції. Важелом впливу держави на становлення екологічних потреб є цілеспрямована політика з формування моделі споживання в основі якої знаходяться екологічно чисті продукти. Основним інструментом такої політики стає інформування населення щодо ризику рівня захворюваності при споживанні забрудненої продукції тощо. Екологічні потреби варто розглядати як елемент системи потреб вищого рівня, які притаманні високому рівню розвитку суспільства і характеризуються використанням екологічно чистих технологій, споживанням екологічно чистої продукції, мінімізацією неорганічних відходів на всіх стадіях споживання. По-третьє, задоволення потреби здійснюється, як правило у процесі споживання певного блага. Це здійснюється упродовж певного часу. Час споживання конкретного блага чи залежить від об'єктивних властивостей блага та межі споживчих можливостей. Для збільшення часу споживання необхідно: щоб якість товару була прийнятною для тривалого часу експлуатації; впливати на психологію споживача в напрямі безвідходного використання товарів; пропагувати духовні потреби з метою впливу на зменшення гостроти бажань. По-четверте, оптимізація виробництва і споживання стосовно життєво необхідних особистих потреб, шкідливих для суспільства особистих потреб можлива при поєднанні ринково-маркетингових та планово-розподільних методів. По-п'яте, максимальне задоволення особистих потреб приводить до безповоротних екологічних змін, тобто відбувається перехід кількісних змін у якісні. Діалектичний стрибок має відбутись при розширенні інформаційних, екологічних, духовних потреб особистості, в результаті чого відбудеться зменшення кількості спожитих матеріальних благ. До кількісних змін в особистих потребах має призвести поступовий державний вплив на них та зміна пріоритетів, цінностей у суспільстві.

Література

1. Белобродов Б.Д. Идеология стаłego людського розвитку в Україні в період соціальних трансформацій: проблеми становлення: ав-

тореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Белобродов Борис Давидович; Нац. пед. універ. ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.

2. Стратегія економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д.е.н., проф. Д.Г. Лук'яненко. – К.: КНЕУ, 2001. – 538 с.

3. Колов Ю.Н. Устойчивое развитие и пирамида потребностей человека / Материалы шестого постоянно действующего научного семинара «Проблемы устойчивого развития: иллюзии, реальность, прогноз» / <http://pozdneyakov.tut.su/Seminar/.../a027.htm>

4. Балько Е.Н. Соотношение производства и потребностей в период проведения рыночных реформ российской экономики: монография / Е.Н. Балько. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2008. – 132 с.

5. Балько Е.Н. Воздействие рыночных и плановых методов хозяйствования на формирование рациональных потребностей в системе общественного воспроизводства: дисс. доктора экономических наук: 08.00.01 / Балько Елена Николаевна. – Москва, 2009. – 276 с.

6. Ганін В.І., Ганіна Н.В., Гурова К.Д. Методологія соціально-економічного дослідження.: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.

7. Капанова С.Т. Интеграция рыночного и государственного регулирования экономики: методология, теория, практика: дисс. доктора экономических наук: 08.00.01 / Капанова Салтанат Тагатбековна. – Саратов, 2004. – 262 с.

8. Тюгашев Е.А. Экономика устойчивого развития: возрождение ценностей традиционной экономики (Материалы конференции «Регионы для устойчивого развития: образование и культура народов Российской Федерации (25–27 марта 2010 г.)»). [Электронный ресурс] / Е.А. Тюгашев. – Режим доступа:

<http://www.tuva.asia/jaurual/issue-6/1713-tuagtsheer.html>

9. Губайдуллина Т.Н. Устойчивое развитие эколого-экономической системы (вопросы теории и методологии): дисс. доктора экономических наук: 08.00.01 / Татьяна Николаевна Губайдуллина. – Казань, 2000. – 340 с.

10. Болотіна Н. Право соціального забезпечення України: системно-структурний аналіз // Право України. – 2001. – №8. – С. 24–29.

11. Желаяева С.Э., Сактоев В.Е., Цыренова Е.Д. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. – 156 с.

12. Модернизация экономики и устойчивое развитие, Москва, 2010 [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.opf.ru/files/mader_neconomj.doc